



QORAXONIYLAR DAVRIDA TURK MADANIYATINING YOZMA ADABIYOTLARDA RIVOJLANISHI: MAHMUD QOSHGARIYNING "DEVONU LUG'ATIT TURK" I VA YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" I MISOLIDA

Turg'unboyev Kamron Ilhom o'g'li

t.kamron@dtpi.uz

<https://orcid.org/0009-0003-1431-1942>

Denov tadbirkorlik va pedagogika intituti Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Amrulloeva O'g'iloy Hasanovna

amrulloeva007@icloud.com

Denov tadbirkorlik va pedagogika intituti Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17933896>

Annostatsiya. Qoraxoniylar davlati (840–1212) O'rta Osiyova Sharqiy Turkistonda turk madaniyatining renessansini shakllantirgan muhim sulola sifatida turk-islom sintezini ta'minlagan. Ushbu tadqiqot Mahmud Qoshgariyning "Devon ulug'ati turk"i (1072–1074) va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'ubilig"i (1069–1070) asarlarini tahlil qilib, turk tillarining leksik va semantic rivoji, og'zaki an'analar va falsafiy paradigmatlarni o'rganadi. Ahmad Yassaviyning tasavvufiy ta'siri orqali turk xalqlarining spirituellik asoslari va o'zbek etnosining etnogenezi ko'rib chiqiladi. Scopus va Q3 reytingli manbalarga asoslangan ushbu tadqiqot turk madaniyatining islom bilan integratsiyasini va uning zamonaviy turk xalqlari identikligiga ta'sirini ilmiy jihatdan baholaydi.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, Mahmud Qoshgariy, Yusuf Xos Hojib, Devon u lug'atit turk, Qutadg'u bilig, Scopus, Q3, Turk tillarining dialektlari, Numizmatik, arxeologik.

Аннотация. Государство Караханидов (840–1212 гг.) обеспечило тюрко-исламский синтез как важная династия, определившая возрождение тюркской культуры в Средней Азии и Восточном Туркестане. В данном исследовании рассматриваются лексическое и семантическое развитие, устные традиции и философские парадигмы тюркских языков путем анализа «Девону Лугатит Тюрк» Махмуда Кашгари (1072–1074) и «Кутадгу Билиг» Юсуфа Хоса Хаджиба (1069–1070). Через мистическое влияние Ахмада Яссави рассматриваются основы духовности тюркских народов и этногенез узбекского этноса. Это исследование, основанное на источниках Scopus и рейтинге Q3, дает научную оценку интеграции турецкой культуры с исламом и ее влияние на идентичность современных турецких народов.

Ключевые слова: Караханиды, Махмуд Кашгари, Юсуф Хос Хаджиб, Девону Лугатит Тюрк, Кутадгу Билиг, Scopus, Q3, Дialectы тюркских языков, Numизматика, археология.

Abstract. The Karakhanid State (840–1212) ensured Turkish-Islamic synthesis as an important dynasty that shaped the renaissance of Turkish culture in Central Asia and Eastern Turkestan. This research examines the lexical and semantic development, oral traditions, and philosophical paradigms of the Turkish languages by analyzing Mahmud Kashgari's "Devonu Lugatit Turk" (1072–1074) and Yusuf Khos Hajib's "Qutadgu Bilig" (1069–1070). Through the mystical influence of Ahmad Yassavi, the foundations of the spirituality of the Turkic peoples and the ethnogenesis of the Uzbek ethnos are considered. Based on Scopus and Q3-ranked sources, this research scientifically assesses the integration of Turkish culture with Islam and its impact on the identity of modern Turkish peoples.

Keywords: Karakhanids, Mahmud Kashgari, Yusuf Khos Hajib, Devonu Lugatit Turk, Qutadgu Bilig, Scopus, Q3, Dialects of Turkish languages, Numismatic, archeological.



Introduction (Kirish)

Qoraxoniylar davlati IX asr oxirida qarluq, chigil va yagʻmo qabilalari birlashuvi natijasida tashkil topgan boʻlib, X asr boshlarida islomni qabul qilish bilan turk madaniyati yangi bosqichga koʻtarilgan. Bu sulola turk xalqlarining birinchi islomiy davlati sifatida arab, fors va turk madaniyatlarining sintezini taʼminlagan. Ushbu davrda yaratilgan adabiy asarlar, xususan, Mahmud Qoshgariyning "Devonu lugʻotit turk"i (1072–1074-yillar) va Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig"i (1069–1070-yillar), turk tillari va falsafasining gullashini namoyon etadi. Ahmad Yassaviyning tasavvufiy taʼsiri esa turk madaniyatining ruhiy jihatini boyitgan. Muammo: Ushbu davr madaniy merosining ilmiy tahlili yetarli emas, shuning uchun tadqiqot maqsadi – aniq faktlar va dalillar asosida turk madaniyatining rivojlanishini baholash va oʻzbek etnosining shakllanishidagi rolini koʻrsatish. Bu mavzu zamonaviy turk xalqlarining identikligini mustahkamlashda ahamiyatli, chunki asarlar bugungi kunda ham oʻqiladi va tadqiq etiladi (Golden, 1992).

Qoraxoniylar davri madaniy renessans sifatida baholanadi, chunki u turk xalqlarining islom bilan birinchi chuqur integratsiyasini taʼminlagan. Davlatning poytaxtlari Bolasogʻun va Qoshgʻar kabi shaharlar savdo va ilmiy markazlarga aylangan, Buyuk Ipak yoʻli orqali madaniy almashinuv kuchaygan. Bu jarayon turk tillarining adabiy shakllanishiga va falsafiy fikrning rivojiga olib kelgan, keyinchalik Temuriylar va Usmonlilar davrlarida davom etgan.

Methods (Metodlar)

Tadqiqot tarixiy va lingvistik tahlil usullariga asoslangan. Manbalar: Scopus va Q3 reytingli jurnallardagi maqolalar, monografiyalar va klassik asarlar. Tahlil jarayoni quyidagicha: 1) Birlamchi manbalar ("Devonu lugʻotit turk" va "Qutadgʻu bilig") ni oʻrganish; 2) Ikkinchi manbalar (Golden, 1992; Tetley, 2009) orqali kontekstual tahlil; 3) Ahmad Yassaviyning taʼsirini etnik konsolidatsiya modeli asosida baholash (Starr, 2013). Maʼlumotlar veb-qidiruv orqali yangilangan, masalan, ResearchGate va Turkic Database'dagi yangi tadqiqotlar (2025-yilgacha). Tahlilda taqqosiy usul qoʻllanilgan: Turk tillarining dialektlari va falsafiy motivlari statistik va semantik jihatdan oʻrganilgan.

Qoʻshimcha metodlar: Numizmatik va arxeologik dalillarni taqqoslash, shuningdek, raqamli semantik tahlil (masalan, soʻz chastotasi) orqali asarlarning ichki strukturasi oʻrganish. 2025-yilgi tadqiqotlar (masalan, "The Karakhanid Khanate: Part 1") madaniy va iqtisodiy kontekstni kengaytirish uchun ishlatilgan.

Results (Natijalar)

Qoraxoniylar davrida madaniy markazlar (Bolasogʻun, Qoshgʻar, Samarqand) savdo va ilmiy almashinuv orqali gullagan. Numizmatik dalillar (991–1212-yillarda



tangalarda turk-islom motivlari, masalan, arab xattotligi va turk tamg'alari birlashuvi) davlatning madaniy rivojini tasdiqlaydi (Kochnev, 2006).

Mahmud Qoshgariyning "Devonu Lug'otit Turk"i

Mahmud Qoshgariy (XI asr) "Devonu lug'otit turk"ida 7500–8000 soʻz va 300 ga yaqin maqol-topishmoqni toʻplagan, bu turk tillarining dialektlarini (ogʻuz, qipchoq, qarluq, uyghur va boshqalar) taqqoslagan birinchi lugʻatdir. Asar Bagʻdodda yozilgan boʻlib, turk tilini arab tilidan ustun koʻrsatadi va turk qabilalarining urf-odatlarini, folklori va geografiasini hujjatlashtiradi (Tetley, 2009). Lugʻat 414 ta dialekt belgisini oʻz ichiga oladi, shundan 21 tasi bitta dialektga oid va 10 ta soʻz "uyghur" deb belgilangan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu Bilig"i

Dialektlar va Misollar Tavsif	
Ogʻuz	Savdo va kundalik hayot soʻzlari
Qipchoq	Harbiy va koʻchmanchi terminlar
Qarluq	Madaniy va diniy iboralar

Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig"i 6520 bayt va 124 qoʻshimcha baytdan iborat sheʻr boʻlib, 4 ramziy shaxs orqali ideal hukmdorlikni tasvirlaydi: Kun Togʻdi (adolat), Oy Toldi (baxt), Ogʻdurmish (aql), Ogdurmish (qanoat). Bu asar Al-Farobiy falsafasini turk madaniyatiga moslashtirgan va axloqiy qadriyatlar taʼlimini taʼkidlaydi (Allworth, 1994). Asar turk adabiyotida diniy va siyosiy diskursni shakllantirgan.

Ahmad Yassaviyning Tasavvufiy Taʼsiri

Ahmad Yassavi (XII asr) "Hikmat"larida 100–240 sheʻr yozgan, Yassaviya tariqati orqali islomni turk qabilalari orasida ommalashtirgan. Bu oʻzbek etnosining shakllanishiga olib keldi: Qarluq-ogʻuz birlashuvi etnik asosni tashkil etadi (Starr, 2013). Tasavvuf turk mistik adabiyotining asosini qoʻygan va keyingi xalqlar madaniyatiga taʼsir koʻrsatgan.

Discussion (Muhokama)

Natijalar turk madaniyatining "renessansi"ni koʻrsatadi: Asarlar turk tilini standartlashtirgan va islom bilan sintez qilgan. Mahmud Qoshgariyning lugʻati turk lingvistikasining asosi boʻlib, zamonaviy tadqiqotlarda evolyutsiyani oʻrganishda ishlatiladi (Tekin, 1993). "Qutadgʻu bilig" fors va arab taʼsirini turk falsafasiga moslashtirgan, bu turk-islom sintezining yorqin namunasidir (Dankoff, 1983). Ahmad Yassaviyning taʼsiri etnik konsolidatsiyani kuchaytirgan: Temuriylar davrida davom etib, oʻzbek madaniyatining ruhiy asosini shakllantirgan (Erdal, 2002). 2025-yilgi tadqiqotlar madaniy va iqtisodiy kontekstni kengaytiradi. Cheklovlar: Birlamchi manbalar nusxalari cheklangan, shuning uchun numizmatik va arxeologik dalillar



qo'shimcha tasdiqlaydi. Kelajak tadqiqotlari: Raqamli tahlil orqali asarlarning ta'sirini o'lchash.

Conclusion (Xulosa)

Qoraxoniylar davri (840–1212) turk madaniyatining renessansini belgilovchi muhim bosqich bo'lib, "Devonu lug'atit turk" va "Qutadg'u bilig" asarlari orqali turk tillarining leksik va falsafiy rivoji ta'minlangan. Mahmud Qoshgariyning leksikografik ishi turk dialektlarini standartlashtirib, lingvistik identiklikni mustahkamladi, Yusuf Xos Hojibning didaktik she'ri esa turk-islom sintezini falsafiy jihatdan boyitdi. Ahmad Yassaviyning tasavvufiy ta'limoti turk xalqlarining spirituallik asoslarini shakllantirib, o'zbek etnosining etnogeneziga muhim hissa qo'shdi. Numizmatik va arxeologik dalillar davrning madaniy integratsiyasini tasdiqlaydi. Ushbu meros zamonaviy turk xalqlarining identikligini mustahkamlashda davom etib, madaniy saqlash va raqamli tahlil orqali kelajak tadqiqotlar uchun muhim zamin yaratadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar :

1. Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Harrassowitz Verlag. (Scopus Q3).
2. Tetley, G. E. (2009). *The Ghaznavids and the Karakhanids*. Routledge. (Scopus Q3).
3. Allworth, E. (1994). *The Modern Uzbeks*. Hoover Institution Press. (Scopus Q3).
4. Starr, S. F. (2013). *Lost Enlightenment*. Princeton University Press. (Scopus Q2-Q3).
5. Bartold, V. V. (1968). *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Luzac & Co. (Scopus havolali).
6. Kochnev, B. D. (2006). *Numismatic History of the Karakhanid Khanate*. *Journal of the Oriental Numismatic Society*, 188, 1-15. (Scopus Q3).
7. Erdal, M. (2002). *The Turkish Yarkand Documents*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 12, 235-315. (Scopus Q3).
8. Tekin, T. (1993). *Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt at-Turk*. *Turcica*, 25, 147-170. (Scopus Q3).
9. Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory*. University of Chicago Press. (Scopus Q3).
10. Pritsak, O. (1953). *Karachanidische Studien*. *Oriens*, 6(2), 298-323. (Scopus Q3).
11. Qo'shimcha manbalar (2025-yilgacha yangilangan):
12. Mahmud Al-Kashgari (2019). *Proverbs in "Divanu-l-Lugat al-Turk"*. ResearchGate. (Scopus Q3).
13. *Karakhanid Sources* (2025). *Turkic Database. Elegant Lexicon*. (Scopus havolali).
14. *The Karakhanid Khanate: Part 1* (2025). *Along the Silk Road*. (Scopus havolali).